

بررسی و اولویت‌بندی عوامل مؤثر بر بهبود فضای کسب‌وکار در کشورهای

منطقه‌منا

غلامرضا کاظمیان^۱، مهدی عبدالله پور*^۲، عاطفه عباسی^۳

تاریخ دریافت: ۱۳۹۷/۰۸/۱۳

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۷/۰۹/۲۵

چکیده

بهبود فضای کسب‌وکار همواره به عنوان یکی از اهداف اصلی نظامهای اقتصادی حاکم در کشورها مطرح بوده است و راههای دستیابی به این هدف، سؤالی است که ذهن سیاست‌گذاران را به خود مشغول کرده است. در این پژوهش تلاش شده است تا عوامل مؤثر بر بهبود فضای کسب‌وکار بر اساس شاخص سهولت کسب‌وکار بانک جهانی مورد بررسی قرار گیرد و اهمیت این عوامل به ترتیب اولویت مورد شناسایی قرار گیرد. پژوهش حاضر با داده‌های پانلی ۱۷ کشور منطقه‌منا در بازه زمانی ۲۰۱۰ تا ۲۰۱۵ انجام شده است. در این مطالعه از یک مدل رگرسیونی استفاده شده است، که میزان تأثیر هر یک از زیر شاخص‌های فضای کسب‌وکار بر روی بهبود فضای کسب‌وکار را مورد بررسی قرار می‌دهد. با توجه نتایج حاصله مؤلفه پرداخت دیون بیشترین تأثیر را بر بهبود فضای کسب‌وکار دارد و بعداز آن اجرای قراردادها و شرایط و مقررات اخذ مجوز رتبه‌های بعدی را از نظر تأثیرگذاری به خود اختصاص می‌دهند.

کلمات کلیدی: فضای کسب‌وکار، سهولت انجام کسب‌وکار، بهبود فضای کسب‌وکار، منطقه‌منا.

طبقه‌بندی JEL: M16

۱. دانشیار گروه مدیریت دولتی، دانشکده مدیریت و حسابداری، دانشگاه علامه طباطبائی، تهران، ایران.

۲. دانشجوی دکتری مدیریت تطبیقی و توسعه، دانشگاه علامه طباطبائی، تهران، ایران. (نويسنده مسئول: Email: m.abdollahpour@atu.ac.ir)

۳. کارشناسی ارشد مدیریت کسب‌وکار، پردیس فارابی دانشگاه تهران

مقدمه

تشویق سرمایه‌گذاری و کارآفرینی یکی از بسترهاي اصلی ایجاد رشد مردم محور در جامعه است. سرمایه‌گذاری و کارآفرینی در یک کشور وابسته به ایجاد فضای کسب و کار مساعد هست. چراکه دستهای از عوامل مؤثر بر عملکرد بنگاه‌های اقتصادی، خارج از سلط و کنترل سرمایه‌گذاران و فعالان اقتصادی است که در ادبیات با عنوان محیط کسب و کار شناخته می‌شود. با توجه به اینکه شرایط محیط کسب و کار هر کشور یکی از اصلی‌ترین عوامل مؤثر بر تصمیم‌گیری سرمایه‌گذاران هست، توجه اقتصاددانان و سیاست‌گذاران به بهبود فضای کسب و کار در ادبیات مدیریت و اقتصاد کلان چشم‌گیری داشته است. به طوری که کلیدواژه فضای کسب و کار در ادبیات استراتژیک نیز مایکل پورتر توائیسته جایگاه ویژه‌ای را به خود اختصاص دهد. حتی در ادبیات مدیریت استراتژیک نیز مایکل پورتر در کار رقابت‌پذیری بنگاه‌ها به رقابت‌پذیری ملت‌ها و نقش قوانین دولتی و سیاست‌گذاران در این حوزه پرداخته است (پورتر^۱، ۱۹۹۰). امروزه ایجاد بستری برای رقابت‌پذیری بخش خصوصی و بنگاه‌های اقتصادی یکی از نقش‌های کلیدی و وظایف اصلی دولتها به شمار می‌رود (آزبورن و گیبلر^۲، ۱۹۹۲).

کشور ما دارای اقتصادی است که در آن شرکت‌های کوچک و متوسط بیش از ۸۰ درصد بنگاه‌ها را تشکیل می‌دهد. از طرفی در سراسر دنیا، شرکت‌های کوچک و متوسط به علت توائی آن‌ها در ایجاد عکس‌العمل به شوک‌های سیستماتیک اقتصادی و ظرفیت و توائی آن‌ها در ایجاد اشتغال و تولید ثروت در دوران رکود شرکت‌های بزرگ، از توجه ویژه‌ای برخوردار هستند (بختیاری و شایسته، ۱۳۹۱). لذا محیط کسب و کار به عنوان عاملی که رشد این شرکت‌ها را بهشدت تحت تأثیر قرار می‌دهد برای کشور ما بسیار حیاتی است. اما با وجود اینکه کشور ما در رتبه‌بندی کشورها از نظر مساعد بودن فضای کسب و کار سال‌هاست که حضور دارد ولی متأسفانه نتوائیسته است جایگاه مناسبی را در بین کشورها به خود اختصاص دهد و این شرایط موجب شده است که اکنون بهبود فضای کسب و کار با توجه به چالش‌های پیش روی اقتصاد کشور به ضرورتی انکارناپذیر برای کشور تبدیل شود. با این وجود به نظر می‌رسد بستر مناسب برای ایجاد فضای مناسب برای سرمایه‌گذاری و کسب و کار در کشورمان چندان فراهم نیست و برای رسیدن به جایگاه واقعی اقتصاد ایران در زمینه^۳ شاخص فضای کسب و کار، که به نوعی ریل‌گذاری مسیر توسعه هست، گام‌های مهمی بایستی برداشته شود (بختیاری و شایسته، ۱۳۹۱).

در این مقاله تلاش شده است تا به کمک روش‌های اقتصادسنجی و با استفاده از داده‌های بانک جهانی به شناسایی مهم‌ترین عوامل مؤثر بر محیط کسب و کار در شاخص سهولت انجام کسب و کار

1. Michael porter
2. Osborne and Gaebler

پرداخته شود. به عبارت دیگر نویسنده‌گان در این مقاله به دنبال پاسخگویی به این سؤال بوده‌اند که مهم‌ترین عوامل مؤثر بر بهبود فضای کسب‌وکار در کشورهای موردمطالعه کدام است؟

مبانی نظری

مطالعه و بحث در مورد محیط کسب‌وکار ابتدا توسط هرنارد دسوتو^۱ اقتصاددان پرویی و نویسنده کتاب‌های راه دیگر^۲ و راز سرمایه^۳ مطرح شد. سؤال اصلی که دسوتو در تحقیق خود مطرح کرد، این بود که اگر بخش خصوصی بخواهد یک کسب‌وکار یا فعالیتی را آغاز نماید، با چه معضلات و موانعی روبرو است؟ (جوادی و نعیمی، ۱۳۹۴)

منظور از فضای کسب‌وکار، عوامل مؤثر بر عملکرد واحدهای اقتصادی مانند کیفیت دستگاه‌های حاکمیت، ثبات قوانین و مقررات، کیفیت زیرساخت‌ها و ... است که تغییر دادن آن‌ها فراتر از اختیارات و قدرت مدیران بنگاه‌های اقتصادی است (میدری و قودجانی، ۱۳۸۷).

فضای کسب‌وکار، عوامل مؤثر بر عملکرد بنگاه‌های اقتصادی است که مدیران یا مالکان بنگاه‌ها نمی‌توانند آن‌ها را تغییر داده یا بهبود بخشنند. در تعریف دیگری محیط کسب‌وکار را مجموعه‌ای از سیاست‌ها، شرایط حقوقی، نهادی و مقرراتی دانسته‌اند که بر فعالیت‌های یک کسب‌وکار حاکم‌اند. کیفیت زیرساخت‌های کشور، کیفیت دستگاه‌های اجرایی، ثبات اقتصادی، نظام وضع قوانین و مقررات، امکان دسترسی به اطلاعات و آمار و عوامل دیگری از این دست، از عواملی هستند که عملکرد بنگاه‌ها و واحدهای اقتصادی را تحت تأثیر قرار می‌دهند، در حالی که مدیران واحدهای اقتصادی نمی‌توانند تأثیر چندانی بر آن‌ها بگذارند (سیف، ۱۳۹۰).

در دهه‌های اخیر با توجه به اهمیت یافتن مسئله بهبود محیط کسب‌وکار و توجه سرمایه‌گذاران به این موضوع، سازمان‌های بین‌المللی مختلفی اقدام به رتبه‌بندی محیط کسب‌وکار در کشورهای مختلف نموده‌اند. از مشهورترین این مؤسسات می‌توان به بانک جهانی^۴، مجمع جهانی اقتصاد^۵، بنیاد هریتیج^۶ و واحد اطلاعات اقتصادی مجله اکونومیست^۷ اشاره کرد (سیاح، ۱۳۸۹).

یکی معتبرترین شاخص‌های ارزیابی و سنجش وضعیت فضای کسب‌وکار کشورهای، شاخص سهولت فضای کسب‌وکار بانک جهانی هست که در این پژوهش از آن برای ارزیابی فضای

-
1. Hernando de Soto Polar
  2. The Other Path
  3. The Mystery of Capital
  4. World Bank
  5. World Economic Forum
  6. The Heritage Foundation
  7. The Economist

کسبوکار استفاده شده است. بانک جهانی پژوهش بررسی فضای کسبوکار در کشورهای مختلف را از سال ۲۰۰۲ در دستور کار خود قرار داده است.

وارث و همکاران در پژوهش خود با عنوان «ارتقاء فضای کسبوکار جهت دستیابی به چشم‌انداز اقتصادی: کاربستی بر اساس تکنیک‌های تاپسیس و آتروپی» در سال ۱۳۹۱ با استفاده از داده‌های شاخص سهولت انجام کسبوکار در سال‌های ۲۰۱۰ و ۲۰۱۱ و به کارگیری تکنیک تاپسیس ابتدا به ترسیم نقطه ایدئال فضای کسبوکار در منطقه مورد تأکید سند چشم‌انداز پرداخته‌اند و در ادامه با استفاده از تکنیک آتروپی اولویت‌بندی شاخص‌های فضای کسبوکار بر اساس اهمیت هر یک از این شاخص را ارائه نموده‌اند. درنهایت برای رسیدن از شرایط موجود به شرایط ایدئال ترسیم‌شده متناسب با هر از شاخص‌ها پیشنهادهایی را ارائه نموده‌اند (وارث و همکاران، ۱۳۹۱).

ولی نیا (۱۳۹۰) در پژوهشی به بررسی اثر سهولت شروع و احلال کسبوکار بر بهره‌وری کل عوامل^۱ در ایران و کشورهای در حال توسعه منتخب در بازه زمانی ۲۰۰۹ – ۲۰۰۴ پرداخته است. نتایج پژوهش حاکی از تأثیر مثبت مراحل شروع کسبوکار و درجه باز بودن اقتصاد بر بهره‌وری کل عوامل هست. همچنین متغیرهای هزینه شروع کسبوکار و زمان شروع کسبوکار تأثیر منفی بر بهره‌وری کل عوامل دارند. بررسی‌ها نشان می‌دهد زمان شروع کسبوکار و درجه باز بودن اقتصاد به ترتیب بیشترین و کمترین تأثیر را در ارتقا بهره‌وری کل عوامل داشته‌اند (ولی نیا، ۱۳۹۰).

فیض پور و همکاران (۱۳۹۰) در پژوهشی با عنوان «نقش مالیات در فضای کسبوکار ایران: مطالعه دیدگاه کارشناسان صنعتی، صنعتگران و متولیان بخش صنعت استان یزد با استفاده از روش AHP» تلاش کرده‌اند تا اهمیت شاخص پرداخت مالیات را نسبت به سایر عوامل مؤثر بر بهبود فضای کسبوکار از نگاه صنعتگران و متولیان بخش صنعت استان یزد مورد بررسی قرار دهند. بر اساس نتایج این مطالعه از نظر صنعتگران استان شاخص پرداخت مالیات اهمیت کمتری را به خود اختصاص می‌دهد. این در حالی است که بر اساس گزارش بانک جهانی این عامل در کشور در بازه بین ۲۰۰۷ تا ۲۰۱۲ وضعیت خوبی را به خود اختصاص نداده است (فیض پور و همکاران، ۱۳۹۰).

اسگویی و ولی زاده (۱۳۹۶) در پژوهشی با عنوان «تأثیر بهبود فضای کسبوکار بر تجارت خارجی: مطالعه موردي شرکاي عمدت تجاري ايران» به بررسی تأثیر شاخص‌های فضای کسبوکار به صادرات واردات بین ۳۰ کشور در بازه زمانی ۲۰۰۴ الى ۲۰۱۴ به روش گشتاور تعییم‌یافته پرداخته‌اند. نتایج این مطالعه نشان می‌دهد که شاخص‌های شروع کسبوکار، اخذ مجوزهای ساختمانی، تجارت برون‌مرزی، اجرای قراردادها و سهولت اجرای ورشکستگی تأثیر مثبت و معنی‌داری بر صادرات دارند. در خصوص واردات نیز به‌جز مؤلفه مجوزهای ساختمانی، سایر مؤلفه‌ها تأثیر مثبت و معنی‌داری بر واردات دارند (برقی اسگویی و ولی زاده، ۱۳۹۶).

1. Total factor productivity

اشرفی و فهیمی فر (۱۳۹۰) در پژوهشی با عنوان «بررسی شاخص‌های بهبود فضای کسب‌وکار با تأکید بر جایگاه ایران» با استفاده از شاخص سهولت کسب‌وکار بانک جهانی به مقایسه و بررسی فضای کسب‌وکار در کشور ایران و کشورهای همسایه پرداخته است. بر اساس نتایج حاصله از دادهای موردنبررسی در بازه زمانی ۲۰۰۴ تا ۲۰۱۲ در کشورهای موردمطالعه شاخص‌های پرداخت دیون، تجارت فرامرزی، ثبت مالکیت، اخذ مجوز و حمایت از سرمایه گذران به ترتیب دارای کمترین رتبه‌ها در کشور بوده‌اند (اشرفی و فهیمی فر، ۱۳۹۰).

شهربازی و دهقان شبانی (۱۳۸۸) در پژوهشی به بررسی تأثیر فضای کسب‌وکار بر رشد اقتصادی در ۶۸ کشور منتخب در دوره زمانی ۲۰۰۶ – ۲۰۰۳ پرداخته‌اند. نتایج حاصل از این پژوهش نشان می‌دهد ضعف در هفت مؤلفه پرداخت دیون، ثبت مالکیت، تجارت فرامرزی، اجرای قراردادها، استخدام و اخراج کارکنان و شروع یک کسب‌وکار جدید اثر منفی بر رشد اقتصادی در نمونه موردنبررسی دارد. در این پژوهش همچنین ضریب سه شاخص شرایط و مقررات اخذ مجوز، اخذ اعتبار و حمایت از سرمایه گذaran در محدوده مکانی و زمانی موردنبررسی، برخلاف انتظارات هست. درنهایت مؤلفه‌های نیروی کار، ذخیره سرمایه و مخارج عمومی آموزش اثر مثبت و معنی‌داری بر رشد اقتصادی در نمونه موردنبررسی دارد (شهنازی و دهقان شبانی، ۱۳۹۰).

مرادحاصل و همکاران (۱۳۸۷) در پژوهشی با عنوان «اثر فناوری اطلاعات و ارتباطات بر فضای کسب‌وکار و تسهیل تجاری» با پیش‌فرض اینکه فناوری اطلاعات و ارتباطات می‌تواند فضای کسب‌وکار یک کشور را تحت تأثیر قرار دهد، به بررسی این موضوع پرداخته‌اند. این پژوهش با استفاده از داده‌های تابلویی برای کشورهای توسعه‌یافته و درحال توسعه توسط دو مدل تسریع شده است و نتایج حاکی از تأثیر معنی‌دار فناوری اطلاعات و ارتباطات بر بهبود فضای کسب‌وکار در کشورهای توسعه‌یافته و عدم وجود رابطه معنی‌دار در کشورهای درحال توسعه هست (مرادحاصل و همکاران، ۱۳۸۷).

مکیان و همکاران (۱۳۹۲) در مطالعه‌ای مهم‌ترین اولویت‌های بهبود فضای کسب‌وکار را با استفاده از روش داده‌های تابلویی در کشورهای منطقه‌منا و منطقه سازمان توسعه همکاری اقتصادی تبیین نموده‌اند. با توجه نتایج بد دست آمده در این مطالعه شاخص پرداخت مالیات برای کشورهای منطقه‌منا و شاخص تجارت فرامرزی برای منطقه سازمان توسعه همکاری اقتصادی مهم‌ترین عامل در بهبود فضای کسب‌وکار تشخیص داده شده‌اند. همچنین حمایت از سرمایه گذار در کشورهای منطقه‌منا و اخذ تسهیلات در کشورهای منطقه سازمان توسعه همکاری اقتصادی دومین عامل مهم تشخیص داده شده است. درنهایت نویسنده‌اند توجه ویژه به حمایت از تجارت فرامرزی و تسهیل اخذ تسهیلات برای نیل به رشد بیشتر و توسعه اقتصادی را ضروری قلمداد کرده‌اند (مکیان و همکاران، ۱۳۹۲).

هانج (۲۰۱۲) در پژوهشی با عنوان «شاخص سهولت انجام کسب‌وکار، رشد اقتصادی و قوانین و مقررات» به بررسی نقش بالقوه شاخص‌های فضای کسب‌وکار بر اصلاح قوانین و رشد اقتصادی

می‌پردازد. در این پژوهش فضای کسب و کار با شاخص سهولت انجام کسب و کار بانک جهانی در بازه زمانی ۲۰۰۹ – ۲۰۰۳ مورد ارزیابی قرار گرفته است. نتایج این پژوهش نشان می‌دهد که سه مؤلفه حمایت از سهامداران خرد، اخذ اعتبار و اجرای قراردادها از مهم‌ترین عوامل مؤثر بر رشد اقتصادی در کشورهای موردمطالعه هست. همچنین نتایج این مطالعه، بر اهمیت مؤلفه‌هایی که بر هزینه و زمان تأثیرگذارند، دلالت داد (هانج^۱، ۲۰۱۲).

دالار و همکاران (۲۰۰۳) در پژوهشی با عنوان «محیط سرمایه‌گذاری و عملکرد شرکت‌ها در کشورهای در حال توسعه» به بررسی فضای سرمایه‌گذاری و کسب و کار در کشورهایی چون بنگلادش، چین، هند و پاکستان پرداخته‌اند. نتایج حاصل از این پژوهش نشان می‌دهد که عوامل عدم دسترسی به برق و تاخیرات گمرکی جز مهم‌ترین عوامل منفی مؤثر بر فضای سرمایه‌گذاری این کشورها است. همچنین نتایج نشان داد که دسترسی به خدمات مالی تأثیر مثبتی بر نرخ رشد دارایی‌ها، اشتغال و تولید دارد (دالار و همکاران، ۲۰۰۵).

یارسی (۲۰۰۹) در پژوهشی با عنوان «محیط سرمایه‌گذاری در ۱۶ ایالت هندوستان» تلاش کرد تا ویژگی‌های کسب و کار در هند را شناسایی کند تا بتواند از این طریق عملکرد متفاوت ایالت‌ها از جهت میزان سرمایه‌گذاری و رشد را توضیح دهد. در این مطالعه ۴۶ متغیر برای توصیف محیط کسب و کار در هند شناسایی شد. نتایج این پژوهش نشان می‌دهد که زیرساخت‌ها و نهادها به عنوان اصلی‌ترین مشکل توسعه بخش خصوصی در این کشور است. به طور خاص قدرت، سیستم حمل و نقل، فساد، قوانین مالیاتی و سرقت عوامل اصلی تشریح عملکرد ضعیف اقتصادی برخی ایالت‌های هند است (یارسی، ۲۰۰۹).

روش‌شناسی تحقیق

جامعه پژوهش در مطالعه حاضر، کشورهای در حال توسعه هست. کشورهای در حال توسعه که ایران نیز یکی از آن‌ها هست، حداقل دارای یک هدف مشترک هستند که آن گذر دوران در حال توسعه و رسیدن به جمع کشورهای توسعه‌یافته است. با توجه به محدودیت‌های موجود و اهداف پژوهش، بایستی از جامعه موردمطالعه تعدادی از کشورها را به عنوان نمونه انتخاب می‌شود تا مطالعه بر روی این کشورها صورت گیرد. لذا بخشی از کشورهای در حال توسعه با عنوان کشورهای منطقه‌منا^۲، به عنوان نمونه موردنبررسی برای پژوهش حاضر انتخاب گردید. اسمای این کشورها در جدول (۱) آمده است.

1. Hanusch

2. The Middle East and North Africa region (MENA)

جدول ۱) نمونه پژوهش (کشورهای منطقه من)

ردیف	نام کشور	ردیف	نام کشور	ردیف	نام کشور	ردیف
۱	الجزیره	۷	اردن	۲	کویت	۱۳
۲	بحرين	۸	لبنان	۹	امارات متحده عربی	۱۴
۳	جیبوتی	۱۰	کرانه باختری رود اردن و غزه	۱۱	سوریه	۱۵
۴	مصر	۱۲	یمن	۱۶	عربستان سعودی	۱۷
۵	ایران					تونس
۶	عراق					

اطلاعات موردنیاز این پژوهش با استفاده از مطالعات کتابخانه‌ای و عمدتاً از منابع بانک جهانی و سایت رسمی شاخص سهولت کسب‌وکار جمع‌آوری شده است. نرم‌افزارهای مختلفی را می‌توان جهت تجزیه و تحلیل مدل‌های اقتصادسنجی مورداستفاده قرارداد، که از آن جمله می‌توان به نرم‌افزارهای ایوبیز^۱، استتا^۲، مایکروفیت^۳، مینی تب^۴ و غیره اشاره نمود. برای تجزیه و تحلیل داده‌ها در این پژوهش از روش رگرسیونی داده‌های تابلویی و نرم‌افزار استتا ساخت شرکت استتا کالاپ استفاده شده است. در این مطالعه از یک مدل رگرسیونی استفاده شده است که میزان تأثیر هر یک از زیر‌شاخص‌های فضای کسب‌وکار بر روی بهبود فضای کسب‌وکار را موردنبررسی قرار می‌دهد. برای تجزیه و تحلیل داده‌ها در پژوهش حاضر پنج گام به شرح زیر برداشته شده است.

گام اول آزمون لیمر: در برآورده مدل پانل دیتا با دو حالت کلی روبرو هستیم. حالت اول این است که عرض از مبدأ برای کلیه مقاطع یکسان است که در این صورت با مدل پول دیتا^۵ موافقه هستیم. حالت دوم عرض از مبدأ برای تمام مقاطع متفاوت است که به این حالت پانل دیتا^۶ گفته می‌شود. برای شناسایی دو حالت فوق از آزمونی به نام اف - لیمر استفاده می‌شود.

گام دو آزمون هاسمن: بعد از آنچه آزمون اف - لیمر(چاو) و انتخاب مدل اثرات ثابت مقطعی برای انتخاب روش آزمون داده‌ها از بین دو روش اثرات ثابت و اثرات تصادفی از آزمون هاسمن استفاده می‌شود. به عبارت دیگر برای تشخیص ثابت یا تصادفی بودن تفاوت واحدهای مقطعی از آزمون هاسمن استفاده می‌شود.

گام سوم آزمون عدم وجود خودهمبستگی: خودهمبستگی باعث می‌شود که واریانس برآوردها به درستی محاسبه نشود و آماره‌های t و F اعتبار لازم را نداشته باشند. در این مطالعه از آزمون وودریج برای بررسی عدم وجود خودهمبستگی استفاده شده است.

-
1. Eviews
  2. stata
  3. microfit
  4. minitab
  5. pool data
  6. panel data

گام چهارم آزمون واریانس ناهمسانی؛ با توجه به تأثیر مهم ناهمسانی واریانس‌ها بر برآورد انحراف معیار ضرایب و مسئله استنباط آماری، لازم بود قبل از تخمین مدل نهایی، آزمون برابری واریانس‌ها در مورد داده‌های هر دو مدل موردمطالعه صورت پذیرد که بدین منظور از آزمون نسبت درستنمایی^۱ استفاده شد. آزمون نسبت درست نمایی یکی از روش‌های آزمون فرض آماری است که بین درستی یک فرضیه و متمم آن تصمیم می‌گیرد.

گام پنجم تخمین نهایی مدل: درنهایت بعد انجام آزمون‌های ذکر شده، تخمین نهایی مدل انجام شده است. همان‌طور که در ابتدا توضیح داده شد در این پژوهش از روش رگرسیونی داده‌های تابلویی^۲ در دوره زمانی ۲۰۱۰ تا ۲۰۱۵ استفاده شده است.

تجزیه و تحلیل داده‌ها

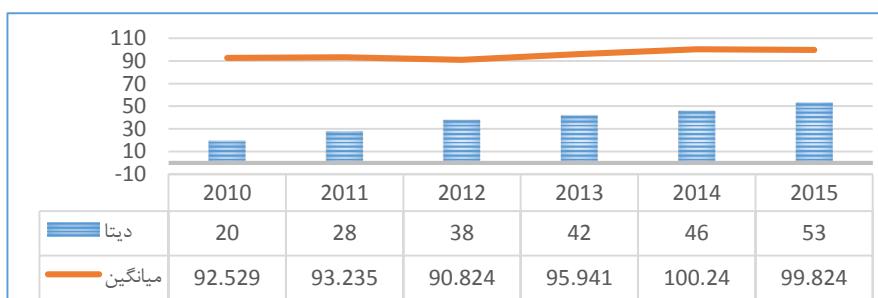
با توجه به آنچه تاکنون گفته شد، هدف اصلی این پژوهش بررسی وضعیت کشورهای موردنبررسی از نظر فضای کسبوکار و اولویت‌بندی عوامل مؤثر بر بهبود آن هست. لذا در راستای این هدف در این بخش میزان اثرباری هریک از ۱۰ مؤلفه شاخص بهبود فضای کسبوکار مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفته است.

بررسی وضعیت کشورهای موردمطالعه از نظر فضای کسبوکار

در این قسمت به بررسی وضعیت کشورهای موردمطالعه از نظر فضای کسبوکار خواهیم پرداخت.

۱. بررسی وضعیت کشور بحرین

کشور بحرین دارای وضعیت مناسبی در منطقه هست. اما باگذشت زمان وضعیت این کشور از نظر فضای کسبوکار بدتر شده است و از رتبه ۲۰ در سال ۲۰۱۰ به رتبه ۵۳ در سال ۲۰۱۵ رسیده است.

شکل (۱) وضعیت کشور بحرین

1. Likelihood Ratio
2. Panel data

• بررسی وضعیت کشور ایران

با توجه به نمودار ۲، وضعیت کشور ایران همواره از میانگین منطقه متأسفانه بدتر بوده است. و در طی پنج سالی که دروند رو به بهبودی مشاهده نمی‌شود. رتبه ایران همواره بین ۱۲۰ تا ۱۵۲ در نوسان بوده است و روندی در آن دیده نمی‌شود.

نمودار ۲) وضعیت کشور ایران

• بررسی وضعیت کشور جیبوتی

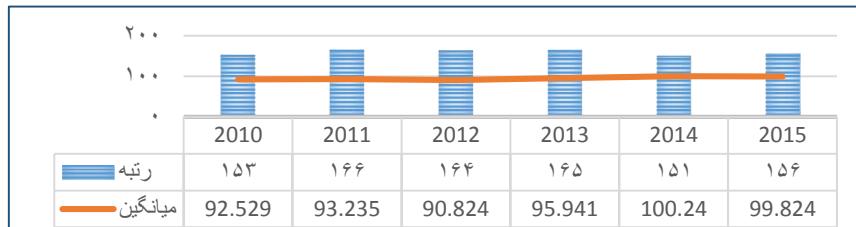
جیبوتی جزو کشورهایی است که از وضعیت مناسبی در منطقه برخوردار نیست و همواره رتبه بسیار بالاتر میانگین منطقه را به خود اختصاص داده است. اما همان‌طور که در نمودار ۳ نشان داده شده است، از سال ۲۰۱۳ رتبه این کشور از ۱۷۱ به ۱۵۵ کاهش پیداکرده است که در صورت حفظ این روند رو به بهبود، یقیناً می‌تواند در سال‌های آتی خود را به میانگین منطقه نزدیک نماید.

نمودار ۳) وضعیت کشور جیبوتی

• بررسی وضعیت کشور عراق

کشور عراق جزو کشورهایی است که دارای شرایط ویژه‌ای ازنظر امنیت در منطقه هست، لذا رتبه فضای کسب‌وکار بهتر در چنین شرایطی برای این کشور متصور نیست. همان‌طور که در نمودار ۴ نشان داده شده است، با توجه به رتبه ۲۰۱۴ این کشور، می‌توان امیدوار بود که با اصلاحاتی می‌توان رتبه این کشور را به میانگین منطقه نزدیک نمود.

نمودار (۴) وضعیت کشور عراق

• بررسی وضعیت کشور اردن

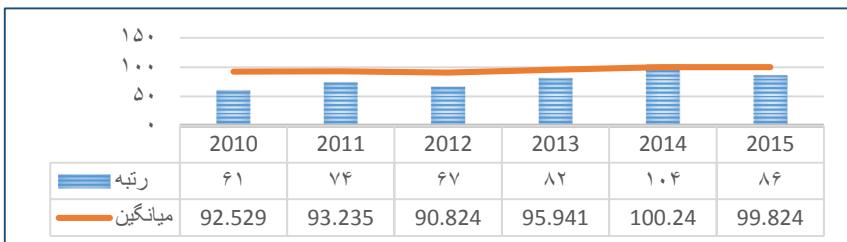
با توجه به نمودار ۵، وضعیت کشور اردن از میانگین منطقه فاصله زیادی ندارد، به طوری که در سال ۲۰۱۲ تقریباً با میانگین منطقه برابر بوده است. این وضعیت به نوعی فرست متاسبی را برای این کشور به وجود آورده است تا با اصلاحات جزئی بتواند خود را در جمع کشورهایی قرار دهد.

نمودار (۵) وضعیت کشور اردن

• بررسی وضعیت کشور گویت

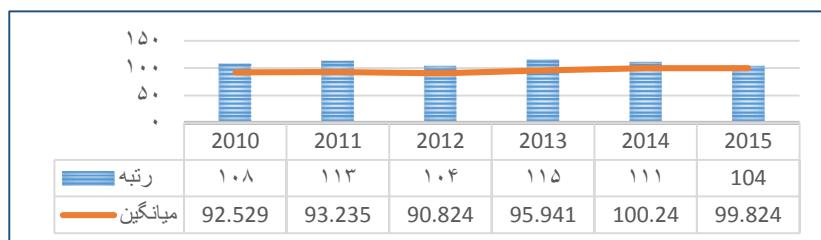
با توجه به نمودار ۶ کشور عمان از نظر فضای کسب و کار در منطقه از وضعیت نسبتاً مناسبی برخوردار است، به طوری که فقط در سال ۲۰۱۴ رتبه‌ای بالاتر از میانگین را به خود اختصاص داده است. اما وضعیت ۶ سال اخیر این کشور، روند روبه رشدی را نشان نمی‌دهد و در مقایسه با سال ۲۰۱۰ وضعیت به مراتب بدتری را تجربه می‌کند.

نمودار (۶) وضعیت کشور گویت

• بررسی وضعیت کشور لبنان

بنا به نمودار ۷، کشور لبنان در خصوص فضای کسب‌وکار، جزو کشورهای متوسط در منطقه به شمار می‌آید، چراکه همواره روندی متناسب با میانگین داشته است. در سه سال متمیز به ۲۰۱۵ نیز با شیب نسبتاً ملایمی کاهش رتبه داشته است و توانسته فاصله خود را با میانگین منطقه به حداقل برساند.

نمودار ۷) وضعیت کشور Lebanon

• بررسی وضعیت کشور مراکش

کشور مراکش را می‌توان جزو بهترین‌های منطقه در مدیریت فضای کسب‌وکار به شمار آورد، چراکه توانسته رتبه خود را از ۱۲۸ در سال ۲۰۱۰ به رتبه ۷۱ در سال ۲۰۱۵ برساند و یک روند نزولی قابل قبول را طی نماید. نکته قابل توجه در مورد کشور مراکش، کاهش مستمر رتبه این کشور هست.

نمودار ۸) وضعیت کشور Morocco

• بررسی وضعیت کشور عمان

کشور عمان جزو کشورهای خوب از نظر فضای کسب‌وکار در منطقه تقسیم‌بندی می‌شود، چراکه همواره رتبه‌ای به مراتب پایین‌تر از میانگین منطقه را به خود اختصاص داده است. اما یکی از مشکلاتی که می‌توان با توجه به نمودار ۹ به آن پی برد، عدم وجود روند روبه بهبود هست. حتی رتبه این کشور در سه سال آخر متمیز به سال ۲۰۱۵ وضعیت رو به افزایشی را تجربه کرده است.

نمودار (۹) وضعیت کشور عمان

• بررسی وضعیت کشور مصر

با توجه به نمودار ۱۰، کشور مصر را می‌توان جزو کشورهای متوسط منطقه طبقه‌بندی نمود، البته در دو سال آخر منتهی به سال ۲۰۱۵ رتبه بالاتر از میانگین منطقه را به خود اختصاص داده؛ اما روند نزولی رتبه می‌تواند این فاصله زیاد از میانگین را که در سال ۲۰۱۴ رخداده، جبران نماید.

نمودار (۱۰) وضعیت کشور مصر

• بررسی وضعیت کشور الجزایر

با توجه نمودار ۱۱، وضعیت الجزایر در رتبه‌بندی فضای کسب و کار شبیه به ایران هست و همواره جایگاهی بالاتر از میانگین منطقه و رتبه بین ۱۳۵ تا ۱۵۵ را به خود اختصاص داده است. وضعیت ثابت این کشور و عدم تغییر زیاد، نشان از اصلاحات چندانی در قوانین این کشور ندارد.

نمودار (۱۱) وضعیت کشور الجزایر

• بررسی وضعیت کشور قطر

قطر جزو محدود کشورهای منطقه هست که توانسته، همواره رتبه زیر ۵۰ را به خود اختصاص دهد. البته روند صعودی رتبه این کشور در سه سال متمهی به ۲۰۱۵ می‌تواند زنگ خطری برای آن باشد.

نمودار (۱۲) وضعیت کشور قطر

• بررسی وضعیت کشور عربستان سعودی

با توجه به نمودار ۱۳، عربستان سعودی جزو محدود کشورهای صادرکننده نفت هست که از نظر فضای کسب‌وکار توانسته جایگاه خوبی را در منطقه به خود اختصاص دهد.

نمودار (۱۳) وضعیت کشور عربستان سعودی

• بررسی وضعیت کشور سوریه

کشور سوریه از نظر امنیت در شرایط بسیار سختی به سر می‌برد و انتظار رتبه خوب فضای کسب‌وکار در چنین شرایطی دور از واقعیت هست. همان‌طور که در نمودار ۱۴ مشخص است از سال ۲۰۱۴ وضعیت این کشور روند رو به افولی را طی می‌کند، به‌طوری‌که به بدترین رتبه خود را در طی دهه گذشته تجربه می‌کند.

نمودار (۱۴) وضعیت کشور سوریه

• بررسی وضعیت کشور تونس

با توجه به رتبه و جایگاه ۶ ساله کشور تونس در نمودار ۱۵ دیده می‌شود، نمی‌توان روند خاصی را استنباط نمود. به‌طوری‌که از سال ۲۰۱۰ تا ۲۰۱۲ کاهش رتبه و از سال ۲۰۱۳ تا ۲۰۱۵ افزایش رتبه داشته است. اما با این وجود جزو کشورهای دارای فضای کسب‌وکار مساعد در منطقه طبقه‌بندی می‌شود.

نمودار (۱۵) وضعیت کشور تونس

• بررسی وضعیت کشور امارات متحده عربی

با توجه به نمودار ۱۶، کشور امارات در منطقه جزو کشورهایی است که همواره رتبه زیر ۵۰ را به خود اختصاص داده است. وضعیت چهار سال متنه به سال ۲۰۱۵ حاکی از بھبود وضعیت این کشور از نظر فضای کسبوکار هست. به طوری که توانسته است از رتبه ۴۰ در سال ۲۰۱۱ به رتبه ۲۲ در سال ۲۰۱۵ برسد و این دو نوبه خود یک رکورد بسیار عالی در منطقه هست.

نمودار ۱۶) وضعیت کشور امارات متحده عربی

• بررسی وضعیت کشور یمن

کشور یمن جزو کشورهای با وضعیت فضای کسبوکار متوسط در منطقه طبقه‌بندی می‌شود. اما روند رو به افزایش رتبه این کشور از سال ۲۰۱۲ نشان از تغییر وضعیت این کشور در خصوص سهولت فضای کسبوکار دارد. به طوری که در حال حاضر ۲۰ رتبه با میانگین منطقه فاصله دارد، این در حالی است که در سال ۲۰۱۲ این فاصله کمتر از ۵ رتبه بوده است.

نمودار ۱۷) وضعیت کشور یمن

تحلیل مدل

در این مطالعه از یک مدل رگرسیونی استفاده شده است، که میزان تأثیر هر یک از زیر شاخص‌های فضای کسب و کار بر روی بهبود فضای کسب و کار مورد ارزیابی قرار می‌دهد. مدل کلی رگرسیون مورداستفاده در این مطالعه به صورت رابطه شماره ۱ است. در این رابطه Y_{it} متغیر وابسته، X_{it} برداری از k متغیر توضیحی و U_{it} نیز جزء اخلال است.

$$X_{it} + U_{it} Y_{it} = \alpha + \beta_{it} \quad (1)$$

در این حالت می‌توان $U_{it} = \mu_i + \gamma_i + \varepsilon_{it}$ تعریف نمود که در آن، ε_{it} جزء اخلال دارای توزیع نرمال با میانگین صفر و واریانس δ^2 است. μ_i بیانگر تفاوت‌های موجود بین مقاطع موردنبررسی بوده و ثابت یا تصادفی بودن توزیع آن منجر به تعیین شکل الگو به ترتیب در قالب اثر ثابت یا تصادفی می‌گردد. γ_i نشان‌دهنده وجود اثرات زمانی در الگو است. در الگوی فوق، i نمایانگر تعداد مشاهدات مقطعی و t نشان‌دهنده دوره زمانی مشاهدات است. ضریب α نیز جزء ثابت کلی مدل نام دارد. در این مدل شاخص اصلی سهولت فضای کسب و کار به عنوان متغیر وابسته (Y_{it}) و زیرشاخص‌های موردنبررسی به عنوان متغیرهای توضیحی مدل (X_{it}) در نظر گرفته شده‌اند. از این‌رو مدل استفاده شده در این رابطه به صورت رابطه شماره ۲ خواهد بود:

$$\begin{aligned} db_{it} = & \beta_0 + \beta_1 start_{it} + \beta_2 dealing_{it} + \beta_3 enforce_{it} \\ & + \beta_4 credit_{it} + \beta_5 elec_{it} + \beta_6 tax_{it} \\ & + \beta_7 protect_{it} + \beta_8 regist_{it} \\ & + \beta_9 trading_{it} + \beta_{10} resolving_{it} \\ & + U_{it} \end{aligned} \quad (2)$$

در رابطه شماره (۲) متغیرها و نمادهای استفاده شده به صورت زیر می‌باشند:

Db: شاخص سهولت فضای کسب و کار	Tax: شاخص پرداخت مالیات
Start: شاخص سهولت شروع کسب و کار	Protect: شاخص حمایت از سرمایه‌گذاران
Dealing: شاخص مجوز ساخت و ساز و معامله	Regist: شاخص ثبت مالکیت
Enforce: شاخص اجرای قراردادها	Trading: شاخص تجارت فرامرزی
Credit: شاخص اخذ اعتبار	Resolving: شاخص حل و فصل و روشکستگی
Elec: شاخص اخذ برق	I و t نماد کشور و سال می‌باشند.

در ادامه برای تعیین مدل بهینه از میان سه روش رگرسیون تجمعی، اثرات ثابت و اثرات تصادفی در مدل‌های پانل از آزمون‌های F لیمر و هاسمن استفاده شده است.

جدول ۳) نتایج آزمون لیمر و هاسمن

نتیجه آزمون	احتمال	مقدار آماره	آماره آزمون	آزمون
رد فرضیه صفر	.۰۰۰	۳۷/۴۴	F	آزمون F لیمر
رد فرضیه صفر	.۰۰۰	۳۸/۸۸	کای دو	آزمون هاسمن

با توجه به نتایج جداول (۳) ملاحظه می‌شود که مقادیر F لیمر در ناحیه بحرانی قرار دارد (مقادیر احتمال کوچک‌تر از ۰/۰۵ درصد هست) و بنابراین فرضیه صفر مبنی بر عدم وجود اثرات ثابت فردی رد می‌شود. همین‌طور با توجه به آماره آزمون هاسمن مشخص می‌شود که فرضیه صفر مبنی بر مناسب بودن اثرات تصادفی رد می‌شود (مقادیر احتمال کوچک‌تر از ۰/۰۵ درصد هست) و بنابراین مدل اثرات ثابت فردی به عنوان مدل بهینه برای تخمین مدل انتخاب می‌گردد. خودهمبستگی باعث می‌شود که واریانس برآوردها به درستی محاسبه نشود و آماره‌های t و F اعتبار لازم را نخواهند داشت. در این مطالعه از آزمون وودریج برای بررسی عدم وجود خودهمبستگی استفاده شده است.

جدول ۴ آزمون عدم وجود خودهمبستگی

Prob>F	F(1,18)
.۰/۴۳۸۶	.۰/۶۲۷

همان‌طور که در جدول (۴) مشخص است مقدار احتمال بزرگ‌تر از ۰/۰۵ هست و درنتیجه فرضیه صفر مبنی بر عدم وجود خودهمبستگی مرتبه اول رد نمی‌شود و مدل موردنظر مشکل خودهمبستگی ندارد.

با توجه به تأثیر مهم ناهمسانی واریانس‌ها بر برآورد انحراف معیار ضرایب و مسئله استنباط آماری، لازم است قبل از تخمین مدل نهایی، آزمون برابری واریانس‌ها در مورد داده‌های مدل موردمطالعه صورت پذیرد. بدین منظور از آزمون نسبت درستنمایی استفاده گردیده که نتایج بررسی آماره χ^2 برای مدل در جدول شماره (۵) نشان داده شده است.

جدول ۵) آزمون واریانس ناهمسانی

Prob> Chi ²	LR Chi ² (18)
.۰۰۰	۲۳۰/۱۴

جدول شماره (۶) نتایج بدست‌آمده از تخمین نهایی مدل را در کشورهای منطقه‌های نشان می‌دهد. از آنجاکه مقادیر احتمال آماره Chi² (۰/۰۰۰) از ۰/۰۵ کوچک‌تر است. بنابراین معنی‌دار بودن کل مدل موردنبررسی تائید می‌شود. مقادیر Z و همچنین احتمال‌های حاصله برای متغیرهای توضیحی مدل، بیان‌گر آن است که تمامی متغیرهای توضیحی مورداستفاده در مدل از نظر آماری معنادار و دارای

علامت مثبت است. این موضوع نشان دهنده تأثیر مثبت آنها بر متغیر وابسته شان است که با مبانی نظری نیز سازگار است. هر چه ضریب متغیر توضیحی بیشتر باشد نشان دهنده اهمیت بیشتر آن و بر عکس هر چه ضریب متغیر توضیحی کمتر باشد نشان دهنده توجه بیشتر به آن متغیر در سیاست‌گذاری اقتصادی است.

جدول ۶) نتایج به دست آمده از تخمین نهایی مدل

متغیر	ضریب	انحراف معیار	Z آماره	احتمال
(عرض از مبدأ)	-۱/۳۵	.۰/۸۵۳	-۱/۵۹	.۰/۱۱۲
start	.۰/۰۹۷۵	.۰/۰۱۴	.۶/۸۳	.۰/۰۰۰
dealing	.۰/۱۱۱	.۰/۰۰۶	.۱۶/۸۷	.۰/۰۰۰
enforce	.۰/۱۱۳	.۰/۰۰۸	.۱۲/۸۷	.۰/۰۰۰
credit	.۰/۱۰۸	.۰/۰۰۵	.۲۰/۸۴	.۰/۰۰۰
elec	.۰/۱۰۶	.۰/۰۰۶	.۱۷/۶۹	.۰/۰۰۰
tax	.۰/۱۰۹۲	.۰/۰۰۶	.۱۷/۳۴	.۰/۰۰۰
protect	.۰/۱۰۹۰	.۰/۰۰۶	.۱۷/۱۴	.۰/۰۰۰
regist	.۰/۰۷۷	.۰/۰۰۷	.۱۰/۱۳	.۰/۰۰۰
trading	.۰/۰۸۴	.۰/۰۰۴	.۱۸/۳۸	.۰/۰۰۰
resolving	.۰/۱۱۷	.۰/۰۰۵	.۲۲/۱۷	.۰/۰۰۰
Prob> Chi ² = .۰/۰۰۰				
Chi ² (۱۰)=۲۷۰۳۰/۵۴				

نتیجه‌گیری

با توجه به نتایج برآورده، تمام پارامترها علامت مورد انتظار را داشته و علامت آنها منطق با انتظار تئوریک است. در مدل، تمام شاخص‌ها تأثیر مثبت بر روی سهولت فضای کسب‌وکار دارند و افزایش هر یک از آنها باعث افزایش امتیاز کل این کشورها در شاخص فضای کسب‌وکار خواهد شد. مدل موردنبررسی در پاسخ به سؤالی هست که مطرح می‌کنند، کدامیک از زیر شاخص‌های سهولت انجام کسب‌وکار بیشترین تأثیر را بر روی بهبود فضای کسب‌وکار دارد؟

با توجه به ضرایب موجود در جدول (۶) می‌توان از بین مؤلفه‌های سهولت کسب‌وکار، مؤثرترین و کم اثرترین عامل را در بهبود فضای کسب‌وکار شناسایی نمود. با توجه نتایج مؤلفه پرداخت دیون، بیشترین تأثیر را بر بهبود فضای کسب‌وکار دارد و بعدازآن اجرای قراردادها و شرایط و مقررات اخذ مجوز رتبه‌های بعدی را از نظر تأثیرگذاری به خود اختصاص می‌دهند. با معلوم شدن پرداخت دیون به عنوان بالاهمیت‌ترین مؤلفه در بهبود فضای کسب‌وکار بهتر است وضعیت کشورهای موردمطالعه در سال ۱۵۲۰ در مورد پرداخت دیون موردنبررسی قرار گیرد و جایگاه ایران در کشورهای منطقه مشخص شود.

منابع

- وارث، سید حامد؛ پرونده، یحیی، و قاسمی، روح الله (۱۳۹۱). ارتقای فضای کسب‌وکار جهت دست‌یابی به چشم‌انداز اقتصادی: کاربستی بر اساس تکنیک‌های تاپسیس و آنتروپی، مدیریت بازرگانی، ۴ (۱۱): ۱۲۱-۱۳۸.
- اشرفی، یکتا و فهیمی‌فر، فاطمه (۱۳۹۰). بررسی شاخص‌های بهبود فضای کسب‌وکار با تأکید بر جایگاه ایران، بررسی مسائل و سیاست‌های اقتصادی، ۷-۲۴ (۱۱).
- ولی‌نیا، سید آرش (۱۳۹۰). تحلیل اثرات سهولت ورود و خروج به کسب‌وکار بر بهره‌وری کل عوامل: مطالعه موردی کشورهای منتخب در حال توسعه.
- بختیاری، صادق و شایسته، افسانه (۱۳۹۱). بررسی تأثیر بهبود فضای کسب‌وکار بر رشد اقتصادی در کشورهای منتخب با تأکید بر ایران، اقتصاد مالی و توسعه، ۶ (۱۹): ۲۰۴-۱۷۵.
- برقی اسگویی، محمدمهردی؛ ولی‌زاده، سمیه. (۱۳۹۶). تأثیر بهبود فضای کسب‌وکار بر تجارت داخلی: مطالعه موردی شرکای عمدۀ تجاری ایران. مدیریت کسب‌وکارهای بین‌المللی، ۱ (۴): ۴۴-۲۵.
- جوادی، شاهین و نعیمی، زهرا (۱۳۹۴). پایش محیط کسب‌وکار ایران در پاییز ۱۳۹۴ (ازیابی ۲۹۱ تشكّل اقتصادی سراسر کشور از مؤلفه‌های ملی محیط کسب‌وکار در ایران، مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی، شماره مسلسل ۱۴۸۳۴).
- سیاح، سید امیر (۱۳۸۹). معرفی و ارزیابی شاخص‌های انجام کسب‌وکار، گزارش بنگاه و پایش محیط کسب‌وکار، مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی، شماره مسلسل ۱۰۶۶۶.
- سیف، ولی‌الله (۱۳۹۰). فضای کسب‌وکار، تازه‌های اقتصاد، ۹ (۱۳۲)، ۶۳-۵۹.
- شهنمازی، روح‌الله؛ دهقان شبانی، زهرا (۱۳۹۰). بررسی تأثیر فضای کسب‌وکار بر رشد اقتصادی در کشورهای منتخب. پژوهشنامه اقتصادی، ۱۱ (۳): ۱۸۵-۱۶۱.
- فیض‌پور، محمدعلی؛ امامی مبیدی، مهدی؛ رادمنش، سعید و احمدی، زهرا (۱۳۹۰). مالیات و جایگاه آن در فضای کسب‌وکار ایران: مطالعه دیدگاه کارشناسان صنعتی، صنعتگران و متولیان بخش صنعت استان یزد با استفاده از روش AHP، پژوهشنامه مالیات، ۱۰ (۵۸)، ۱۶۹-۱۸۸.
- کرمی، اژدر؛ صنوبه، ناصر؛ کرمی، هادی و یونس پور، زهرا (۱۳۹۶). تأثیر گرایش کارآفرینی بر عملکرد صادراتی شرکت‌های کوچک و متوسط با نقش میانجی قابلیت یادگیری. مدیریت کسب‌وکارهای بین‌المللی، ۱ (۱)، ۱۶-۱.
- مرادحاصل، نیلوفر؛ مزینی، امیرحسین و پاریاب، سیدحسین (۱۳۸۷). اثر فناوری اطلاعات و ارتباطات بر فضای کسب‌وکار و تسهیل تجاري. اقتصاد و تجارت نوین، ۴ (۱۴)، ۶۳-۳۹.
- مکیان، سید نظام‌الدین؛ امامی مبیدی، مهدی؛ عشری، سمانه و احمدی، زهرا (۱۳۹۲). فضای کسب‌وکار، راهبرد رشد؛ مقایسه کشورهای اسلامی منطقه‌منا و سازمان توسعه و همکاری‌های اقتصادی. پژوهش‌های رشد توسعه اقتصادی، ۳ (۱۱)، ۸۴-۷۵.

میدری، احمد و قودجانی، اصلاح (۱۳۸۷). سنجش و بهبود محیط کسبوکار، انتشارات جهاد دانشگاهی، تهران، چاپ اول.

Dollar, D., Hallward-Driemeier, M., and Mengistae, T. (2005). Investment Climate and Firm Performance in Developing Economies. **Economic Development and Cultural Change**, 54(1): 1–31.

Hanusch, M. (2012). The Doing Business Indicators, economic growth and Regulatory Reform, The World Bank, Policy Research Working Paper No. 6176.

Iarossi, G. (2009). The investment climate in 16 Indian states. The World Bank, Policy Research Working Paper No. 4817.

Osborne, D., and Gaebler, E. (1992). **Reinventing government: how the entrepreneurial spirit is transforming the public sector**, Addison Wesley.

Porter, M. (1990). **The competitive advantage of nations**. London: Macmillan.